

Izabela Duraj-Nowosielska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Violetta Koseska-Toszewa

1. Biogram

Urodziła się w Sofii 13 grudnia 1940 roku, zmarła 5 sierpnia 2017 roku w Warszawie. Pochodziła z rodziny o tradycjach slawistycznych, sama studiowała w Sofii rusycystykę. Po studiach wyjechała do Polski, gdzie w 1970 roku obroniła doktorat napisany pod kierunkiem Zdzisława Stiebera. W tym samym roku została zatrudniona w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN, z którym była już potem związana do końca życia; w latach 1976–1991 kierowała tam Pracownią Języków Południowo-Słowiańskich, a od 1991 roku – Pracownią Semantyki. W IS PAN pełniła poza tym funkcję kierownika studiów doktoranckich. W 1976 roku uzyskała stopień doktora habilitowanego, w 1990 roku – tytuł profesora nauk humanistycznych. Była współzałożycielką i przez wiele lat redaktorem naczelnym kilku serii wydawniczych i czasopism, wśród pierwszych – „Studiów gramatycznych bułgarsko-polskich” i „Semantyki a konfrontacji językowej”, wśród drugich – „Slavia Meridionalis” i „Cognitive Studies / Études cognitives”. Współredagowała też m.in. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” i „Językowe studia bałkanistyczne”. Była członkiem PTJ oraz członkiem honorowym Bułgarskiej Akademii Nauk. Wielokrotnie uhonorowana polskimi i bułgarskimi odznaczeniami państwowymi, w 2016 roku otrzymała tytuł doktora honoris causa BAN.

V.K.T. kierowała licznymi międzynarodowymi projektami naukowymi, m.in. we współpracy z Instytutem Języka Bułgarskiego oraz Instytutem Matematyki i Informatyki BAN, jak również z innymi jednostkami badawczymi w Europie i Stanach Zjednoczonych. Jako wieloletni kierownik Zespołu Lingwistyki Korpusowej i Semantyki brała udział w takich międzynarodowych projektach jak MONDILEX (2008–2010), mającym na celu opracowanie podstaw infrastruktury badawczej dla słowiańskich badań leksykograficznych, oraz CLARIN-PL (2013–2016), w ramach którego zbudowane zostały korpusy paralelne wybranych języków (polsko-bułgarsko-rosyjski i polsko-litewski), a także opracowane zasady anotacji semantycznej ich zasobów (por. V.K.T, Roszko 2015, 2016). Do najważniejszych inicjatyw uczoney należy redakcja dwunastotomowej „Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej” (1988–2009) – szczegółowego, opartego na podstawach semantycznych kompendium wiedzy

komparatystycznej o tych dwóch językach, pomyślanego – przez wykorzystanie abstrakcyjnego języka pośrednika – w ten sposób, by możliwe było opisanie również takich kategorii gramatycznych, które nie pojawiają się czy nawet „nie mają szans” się pojawić w analizach odwołujących się do jednego z języków jako punktu wyjścia. W tej serii V.K.T. jest autorką „Semantycznej kategorii czasu” (2006) oraz współautorką tomów: „Modalność – teoretyczne problemy opisu” (V.K.T., Maldżiewa, Penčev 1995) i wydanej w Bułgarii „Semantycznej kategorii określoności/nieokreśloności” (V.K.T., Gargov 1990). Pozostałe tomy, których (współ) autorami są m.in. J. Baltowa, S. Karolak, M. Korytkowska, J. Penčev, R. Roszko i I. Sawicka, poruszają szczegółowe kwestie związane z różnymi typami modalności (imperceptywnej, interrogratywnej, hipotetycznej i in., składającymi się na czteroczęściowy t. 6), zagadnienia fonetyki/fonologii, słowotwórstwa, dalej problematykę struktury predykatowo-argumentowej oraz gramatycznej kategorii czasu i kategorii aspektu, ilości, stopnia oraz komunikanta (pokrewnej kat. osoby). „Gramatykę” cechuje szczególna dbałość o jednolite podejście metodologiczne, które wykuwało się m.in. podczas licznych roboczych konferencji zespołu. Refleksem toczonych w tym czasie dyskusji jest seria „Studiów gramatycznych polsko-bułgarskich” (t. 1–7, 1986–2004), w której – inaczej niż w „Gramatyce” – poszczególne zagadnienia rozpatrywane są w świetle różnych, ścierających się ujęć teoretycznych. Spójny i zarazem oryginalny metodologicznie, rozbudowany cykl gramatyczny, wraz z zaprezentowanym zapleczem odkrywającym kulisy debaty merytorycznej stanowią propozycję analityczną unikalną w słowiańskiej lingwistyce porównawczej.

2. Gramatyka (poglądy, osiągnięcia)

Badania porównawcze inicjowane przez V.K.T. mają charakter konsekwentnie synchroniczny i opierają się na sztucznym języku pośredniku, stanowiącym tertium comparationis dla zestawianych języków naturalnych. Przyjmuje się, że analizy wychodzące od kategorii formalno-gramatycznych jednego z języków opisu są niepełne i mogą prowadzić do błędnych wniosków (takich jak ten, że język polski nie ma kategorii (nie)świadka albo (nie)określoności). Semantyczny punkt wyjścia, na który składają się kategorie semantyczne języka pośrednika, pozwala natomiast na opisanie zjawisk językowych trudnych do dostrzeżenia przy użyciu tradycyjnej metody (zakładającej bezpośrednie przejście od języka A do B); jest tak dlatego, że wykładniki kategorii mogą mieć charakter zarówno gramatyczny, jak i leksykalny, w proponowanym podejściu – bez ścisłej granicy między jednymi a drugimi. W miarę rozwijania badań nad poszczególnymi językami naturalnymi ów „trzeci język” jest stopniowo wzbogacany o nowe pojęcia, do których należą np.: sytuacja (potencjalnie obejmująca wszystko to, co może zachodzić w świecie), stan (sytuacja rozciągła w czasie, w tym również „stan dynamiczny”), zdarzenie (sytuacja o „chwilowym” trwaniu), stan mentalny (nadawcy), możliwość, proces (zbiór możliwych przebiegów sytuacyjnych); język ten ma również – podobnie jak języki opisu – swój metajęzyk, por. pojęcia sieci, cyklu, gry sieciowej, dynamiki sieci, warunkowości, modalności etc. Zachodzi tu zatem dwustronna zależność: odrębne badania opisowe języka A wzbogacają repertuar terminów języka pośrednika, ich zastosowanie zaś jako narzędzia zestawienia z językiem B rzuca nowe światło na ów drugi język; to samo ma miejsce w odwrotnym kierunku. Tak prowadzone badania porównawcze

traktowane są ostatecznie jako metoda poszerzania wiedzy o każdym z dwóch systemów językowych osobno.

Duża część pojęć języka pośrednika (i jego metajęzyka) dotyczy zastosowania matematycznej teorii sieci – sieci Petriego – do badań lingwistycznych. Opisowi tej teorii i jej aplikacji V.K.T. poświęciła – we współpracy z mężem, informatykiem Antonim Mazurkiewiczem – liczne artykuły oraz rozdziały we wspomnianych i innych monografiach. Centralnym pojęciem są tutaj sytuacje, na które składają się stany i zdarzenia w przywołanym wyżej znaczeniu (w językach aspektowych korelatem stanu jest aspekt ndk, zdarzenia – dk). Sieć Petriego tworzy system dynamiczny, w którym każde zdarzenie rozpoczyna lub kończy pewien stan (jest granicą między stanami); następujące po sobie stany zawsze są od siebie oddzielone jakimś zdarzeniem. W schemacie formalnym stany odpowiadają „miejscom” oznaczonym kołami, zdarzenia – „tranzycjom” oznaczonym kwadratami; miejsca i tranzycje połączone są strzałkami o określonym kierunku odpowiadającym rozwojowi sytuacji w czasie (rzeczywistemu lub hipotetycznemu). Czas ujmowany jest zatem w sposób ziarnisty, a nie ciągły, co zdaniem V.K.T. rozwiązuje paradoks strzały i inne trudności związane z jego ujęciem liniowym. Każda strzałka prowadzi albo od miejsca do tranzycji, albo od tranzycji do miejsca, ponadto wszystkie miejsca połączone są przynajmniej z jedną tranzycją, a każda tranzycja – z przynajmniej jednym miejscem. Oznacza to, że zdarzenie nie jest wyłącznie „prześciem”, bo może być początkiem lub końcem więcej niż jednego stanu – w takim wypadku mamy do czynienia z rozwidleniem sieci (stany/zdarzenia są wtedy współbieżne). Z kolei rozgałęzienie sieci – będące cechą układów niedeterministycznych – zachodzi wówczas, gdy jeden stan może się rozpoczynać lub kończyć więcej niż jednym zdarzeniem; wtedy sytuacje rozwijające się na poszczególnych gałęziach wzajemnie się wykluczają, przy czym stan aktualny jest odpowiednio znakowany. Konflikt sytuacji ma naturę dynamiczną, ponieważ wpływa na bieg wydarzeń (jego rozstrzygnięcie zależy od decyzji nadawcy); tym różni się on od negacji będącej funktorem logicznym i jako takim mającej charakter statyczny. Przyjmuje się, że każda opisywana w języku sytuacja może być rozpatrywana w aparacie sieciowym, który – inaczej niż odcinkowy sposób relacjonowania przebiegów zdarzeń – jest w stanie skutecznie zdać sprawę z rozmaitych niuansów ujęć językowych: od skomplikowanych układów temporalnych i aspektowych, przez kwestie modalności wypowiedzeniowej, po kategorię określoności pojmowanej (nowatorsko) jako kategoria zdania, a nie wyłącznie grupy nominalnej. Analizy uwzględniają – poza ciągiem zdarzeń/stanów będących przedmiotem opisu językowego – stan wypowiedzi związany z nadawcą-observatorem, są więc typowo „egocentryczne”, co – jak zauważa V.K.T. – odpowiada względności czasu w fizyce. Szczególne znaczenie ma to w ujęciu relacji modalnościowych, które obok neutralnej modalności indykatywnej związanej z wiedzą nadawcy (że *p*) wskazują na takie postawy (nieindykatywne) jak warunkowość, pewność, niepewność, możliwość czy konieczność. Ogółem proponowana koncepcja jest kompatybilna z założeniami semantyki sytuacyjnej (zdającej sprawę z postaw modalnych nadawcy) – teorii formalnosemantycznej przedstawionej w latach 80. przez amerykańskich filozofów Jona Barwise’a i Johna Perry’ego, i ta paralela była rozwijana przez członków zespołu V.K.T. w szeregu publikacji jako swoiste dopełnienie teorii sieci. Ta ostatnia jest też traktowana jako właściwe uogólnienie modelu czasu Hansa Reichenbacha (lecz nie odwrotnie: nie każdą sytuację wyrażaną sieciowo da się przedstawić w tym modelu). Tego rodzaju

zestawienia sprawiają, że lingwistyczna koncepcja sieci jest teorią mocno ugruntowaną w szerokim kontekście teoretycznym (logicznym).

Aspekt proponuje się rozpatrywać w dwóch układach opozycyjnych: punktowości/rozciągłości oraz jednostkowości/powtarzalności (a. ndk związany jest nie tylko z rozciągłością, ale też przerywalnością/powtarzalnością sytuacji, dk – z ich jednostkowością); odwołanie do teorii sieci pozwala zrezygnować z mało operacyjnego pojęcia fazy. Czas jako kategorię semantyczną opisuje się natomiast w świetle potrójnej opozycji: uprzedniości/następczości, przeszłości/nieprzeszłości oraz określoności/nieokreśloności. Opozycja jednostkowości/powtarzalności wiąże się z kwantyfikacją ilościową (numeryczną), określoności/nieokreśloności – z kwantyfikacją zakresową (jednostkową, ogólną bądź egzystencjalną). Kwantyfikację, a co za tym idzie pojęcie (nie)określoności uogólnia się zatem na frazy werbalne/całe zdania, w związku z czym do ich analizy mogą się stosować sieci Petriego. Języki naturalne cechuje typowa homonimiczność wykładników kwantyfikacji (por. np. pol. *jeden*/błg. *edin* jako kwantyfikatory jednostkowy bądź egzystencjalny, albo błg. rodzajnik określony jako marker jednostkowości lub ogólności: „ten X” vs. „X jako taki” / „każdy X”, z postulowanym przez V.K.T. etapem przejściowym w postaci wyznaczenia jednostkowego zbioru X-ów) – czyli charakteryzują się one „niedopowiedzeniem kwantyfikacyjnym”, rozstrzygalnym jednakowoż precyzyjnie w kontekście sytuacyjnym (czemu daje wyraz właśnie opis kwantyfikatory). W myśl analiz autorki silne znaczenie kwantyfikacyjne danego wykładnika wskazuje na najszerszy zasięg kwantifikatora w strukturze zdania, znaczenie słabe – na pozostawianie w zasięgu innych kwantyfikatorów logicznych; zauważa się, że słabe znaczenia stają się często pomostem do rozwoju nowych znaczeń kwantyfikacyjnych (por. *od czasu do czasu* w słabym znaczeniu egzystencjalnym (zdarza się, że *p* / jest takie *p*) nabierające sensu ilościowego (wielokrotnego)). Konkretne znaczenia są specyficznojęzykowe (właściwe nie tylko systemom posiadającym gramatyczne wykładniki (nie)określoności, ale też realizującym tę kategorię wyłącznie w planie leksykalnym), co oznacza, że nie można wskazać pełnych synonimów kwantyfikacyjnych dla porównywanych języków. Zaznacza się ponadto, że struktura kwantyfikatory nie ma bezpośredniego przełożenia na aktualne rozczłonkowanie zdania. Koncepcję znaczeń kwantyfikacyjnych, podobnie jak teorię języka pośrednika oraz sieci Petriego w jej zastosowaniach lingwistycznych, uczona starała się budować w sposób spójny i systematyczny, co jest o tyle godne podkreślenia, że od początku stanowiły one część zespołowej pracy badawczej, zakładającej ścisłą współpracę i konsekwencję metodologiczną w licznych wspólnych przedsięwzięciach.

→ MODALNOŚĆ, KATEGORIE GRAMATYCZNE CZASOWNIKA, LICZBA, ILOŚĆ, MIARA

Najważniejsze publikacje

- K.T.V., i G. Gargov. 1990. *Bułgarsko-polska sūpostavitelna gramatika. T. 2: Semantichnata kategoriia opredelenost/neopredelenost*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- K.T.V., V. Maldzieva, i J. Penčev. 1995. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 6: Modalność – teoretyczne problemy opisu*. Warszawa: IS PAN.

- K.T.V. 2006. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 7: Semantyczna kategoria czasu*. Warszawa: IS PAN.
- K.T.V., i R. Roszko. 2015. „On semantic annotation in CLARIN-PL parallel corpora”. *Cognitive Studies / Études Cognitives* 15: 211–236.
- K.T.V., i R. Roszko. 2016. „Języki słowiańskie i litewski w korpusach równoległych CLARIN-PL”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 51: 191–217.
- V.K.T., i J. Baltowa (red.). 2003. *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. T. 7: Przewodnik po akademickiej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej”*. Warszawa: SOW.
- V.K.T. 2003. „Wstęp. Pierwsza semantyczna gramatyka konfrontatywna dla języków słowiańskich. Podstawowe zasady opisu. Bibliografia gramatyki”. W *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. T. 7: Przewodnik po akademickiej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej”*, red. V.K.T. i J. Baltowa. Warszawa: SOW, 7–12.

Literatura podmiotowa

- Roszko, D., i R. Roszko. 2018. „Śp. Profesor Violetta Koseska-Toszeva i Jej kluczowe teorie lingwistyczne”. *Slavica Lodziensia* 2: 11–29.
- Roszko, R. 2018. „Pamięci Profesor Violetty Koseskiej”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 53: 1–11.